

Gorkova A.O. The student monuments protection activity in the functioning of the first private Archaeological Institute in Kyiv

The history of functioning of Kyiv Archaeological Institute, as the first centre of preparation of qualified personnel of archaeology and future professionals in the monuments protection field have been elucidated in the article. The research based on archival material, have been studied monuments protection and archaeological activities of professors and graduates of the institution, their contribution into the Ukrainian science.

Key words: Kyiv Archaeological Institute, preparation of personnel, archaeological heritage, monument protection structure.

Подано до друку: 23.10.2012 р.

94(477)(092):351.853(477.43)

І.О. СТАРЕНЬКИЙ

**Пам'яткоохоронна діяльність
Юхима Йосиповича Сіцинського
наприкінці XIX – на початку XX ст.**

У статті розглядається пам'яткоохоронна діяльність Юхима Йосиповича Сіцинського наприкінці XIX – на початку XX ст., який очолював пам'яткоохоронний рух і пам'яткоохоронні організації на території Поділля.

Ключові слова: охорона пам'яток, Поділля, Ю.Й. Сіцинський, Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, Давньосховище, Українська революція.

На сьогодні, в умовах відродження культури та зміцнення державних традицій важливе місце посідає вивчення пам'яткоохоронного руху в Україні, зокрема на Поділлі. Кожен регіон мав своїх провідників у справі охорони пам'яток. На Поділлі ним був Юхим Йосипович Сіцинський.

Певні аспекти досліджуваної проблеми вивчали А.М. Трембiцький [1], О.М. Завальнюк [2], Ю.В. Телячий [3] й інші. Проте, досі не зроблено комплексного підходу до вивчення поставленого питання.

Активну пам'яткоохоронну діяльність на Поділлі Юхим Сіцинський розпочав у 1889 р. З цього часу і до кінця життя його доля була тісно пов'язана з Кам'янцем-Подільський – тогочасним центром регіону.

Велику увагу Юхим Йосипович приділяв охороні пам'яток архітектури. Насамперед, це відбувалося через засоби фіксації й узяття на облік архітектурних пам'яток. Ю.Й. Сіцинський був редактором IX випуску «Трудов Подольського єпархіального історико-статистического комитета», який став практично енциклопедією історії Поділля, зокрема сакральної архітектури.

В цьому виданні зафіксовано практично всі існуючі (а також деякі втрачені) пам'ятки церковної архітектури [4].

Предметом дослідження Юхима Йосиповича стало питання ролі та місця дерев'яної сакральної архітектури в системі архітектурних пам'яток краю. У статті «Исчезающий тип деревянных церквей» він із тривогою зазначав про зменшення кількості церков такого типу – важливих пам'яток архітектури XVII–XVIII ст., храмів особливого архітектурного типу. Вони до того часу були мало вивчені, й у науковому плані тільки останнім часом привернули увагу археологів і, частково, архітекторів [5]. Так, на Поділля приїжджав професор Київського університету Г.Г. Павлуцький у якості представника Московського археологічного товариства. Він був редактором «Украинских древностей», зібрав колекцію фотографічного матеріалу, креслень найдавніших церков і результати пошуків у формі двох доповідей виголосив на засіданні Історичного товариства Несторалітописця 30 листопада та 18 січня 1904 р. Г.Г. Павлуцький указував на необхідність вивчення таких храмів-пам'яток, з огляду на те, що такі пам'ятки щороку зникають. Їх стиль знищують непродумані перебудови, реконструкції [6].

Ю.Й. Сіциньський розумів, що зберегти ці споруди немає ніякої можливості, позаяк дерев'яний матеріал, який простояв 100–150 років, псується, споруди перекошуються, часто загрожують падінням... Він роз'яснював, що попри об'єктивний характер змін, на жаль, нові церкви будуються не за старим типом, а шляхом запозичення з різних альбомів проектів російських церков, не власних даному регіону [7]. Юхим Йосипович акцентував, що потрібно збирати якнайбільше фотографій, планів і креслень давніх храмів. Автор дав науковий аналіз українському дерев'яному зодчеству, поділив дерев'яні церкви за кількістю куполів на кілька типів.

Найпоширенішими були трьохкуполні, в плані вони склалися з трьох чотирикутників, вибудованих по лінії схід-захід, причому центральний чотирикутник був більший за інші, в яких знаходилися вівтар і притвор. Деколи зовнішні кути цих чотирикутників заокруглювалися. Церкви були зрубні, причому знизу вони йшли суцільним зрубом, а вище переходили в три окремі. Зовні зруб мав декілька ярусів, при цьому нижня суцільна частина зазвичай мала 2 яруси, які відділялися великим навісом по периметру споруди, утворюючи галерею (опоясання). Купола мали, зазвичай, 3 або 3 яруси, які розділялися між собою поясом із карнизу та навісу. Купола закінчувалися главками та хрестами. Споруди цього типу в екстер'єрі не мали фронтонів й орнаментів, інколи мали різьблені карнизи.

Траплялися також однокуполні церкви. Від трьохкуполних вони відрізнялися тим, що замість двох крайніх куполів мали двосхилий дах, який іноді закінчувався невеликим трикутним фронтоном або заокругленням [8].

П'ятикупольні храми мали вже хрестоподібну форму. Були також дев'ятикупольні дерев'яні храми, які в плані мали квадратну форму.

Невід'ємною частиною старих церков був п'ятиярусний високий іконостас, який вирізнявся багатством різьблення. Звичайним орнаментом колон і царських воріт була вирізьблена лоза з гронами. На царських воротах лоза часто ніби виростала з лежачої фігури. Цікавим було і розташування ікон іконостасу. Внизу розташовувалися «місцеві ікони Спасителя та Богоматері», з правого боку – храмова, з лівого – поважного святого, переважно Св. Миколая. Влаштовувалися вони на висоті 1,25–1,5 аршина (89–107 см) від підлоги. Вище розташовувалася ікона Спасителя на троні («Цар слави»), обабіч – 12 апостолів. Ще вище зображувалася Богоматір із немовлям, з боків – пророки. Деякі іконостаси мали ще один ярус [9].

Дослідження Ю.Й. Сіцинського зберегло опис кількох зразків дерев'яної архітектури Поділля. Зокрема церкви в селах: Паланки Ямпільського повіту [10], Могилівка (нині у складі м. Дунаївці) Ушицького повіту [11], Кацмазів Могилівського повіту [12], Конячин Літинського повіту [13], Слобідка-Слишківська Могилівського повіту [14], Ярмолинці Гайсинського повіту [15], Довжок Ямпільського повіту [16]. Ілюстрована стаття 12 малюнками (цинкографії товариства Голіке і Вільборга в Санкт-Петербурзі) та планами [17].

Фундаментальністю вирізняється праця Юхима Йосиповича «Южно-русское церковное зодчество». Автор писав: «Сучасний плин життя ... ніби надає можливість цікавитися питаннями з таких, очевидно мертвих сфер, як археологія і навіть історія ... З минулим ніби хочуть розірвати будь-який зв'язок. А тим не менше і в цих ніби мертвих областях, які відносяться до минулого, сучасне і майбутнє черпає своє натхнення і пояснює основи його існування. Сучасне і майбутнє пов'язане нерозривним, хоча не повністю відчутним і помітним зв'язком» [18]. Ю.Й. Сіцинський зазначав, що до недавнього часу церковне зодчество мало кого цікавило, пам'ятки-храми руйнувалися й безслідно гинули, «навіть ніхто не складав некрологів цих вікових свідків народного життя». Дослідник указував, що на XI Археологічному з'їзді (1899 р.) було звернено увагу на те, що пам'ятки української старовини гинуть і безслідно зникають, тому виникла думка про видання досліджень, описів і малюнків старожитностей України. Завдяки голові з'їзду княгині П.С. Уваровій, з членів Історичного товариства Нестора-літописця була створена Комісія для дослідження й опису пам'яток Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній. Комісія розробила програму та розподілила роботу за схемою: а) пам'ятки церковні – храми, іконопис, церковне начиння, шиття, богослужбні книги тощо; б) пам'ятки цивільні – архітектура споруд, внутріш-

не влаштування жител, одяг, зброя, музичні інструменти тощо. На наукові експедиції та видання «Древностей Украины» (перший том вийшов у 1905 р.) М.А. Терещенко пожертвував 3 тис. руб. [19]. Матеріали по Подільській губернії було доручено збирати члену Історичного товариства Нестора-літописця Ю.Й. Сіцинському. Фото і записи були надіслані редактору Г.Г. Павлуцькому. До «Древностей Украины» були включені описи та малюнки двох кам'яних та семи дерев'яних церков Поділля: п'ятикупольна в м. Яришів Могилівського повіту (XVIII ст.), церква-замок у с. Сутківці Летичівського повіту (XV–XVI ст.), дерев'яна трьохкупольна церква в с. Чемериси Летичівського повіту – кам'яна (XVI ст.) і дерев'яна трьохкупольна (1769), дерев'яна трьохкупольна в м. Дунаївці Ушицького повіту (1798), 3 дерев'яні церкви передмість Вінниці – в Старій Вінниці (1746), Старих Хуторах (1726), Малих Хуторах (1783) [20].

У 1905 р. з'явилися статті в петербурзькому журналі «Строитель» (№ 15 від 15 травня) архітектора В. Карповича «Малороссийское церковное зодчество» та в московському журналі «Искусство» (№3 за березень) архітектора М. Філянського «Наследие Украины». У першій були використані фото Ю.Й. Сіцинського церков у Княжполі, Залуччі, Нігині Кам'янецького повіту, Сутківцях і Щедровій Летичівського повіту, Старих Хуторах Вінницького повіту, Яришеві та Котножанах Могилівського повіту, Болгані Ольгопільського повіту; фото іконостасів церков у Пикові Вінницького повіту, Паланці Ямпільського повіту, Яришеві Могилівського повіту [21].

Юхим Йосипович із сумом зазначав, що вивчаються церкви XVII–XVIII ст., оскільки «більш давніх дерев'яних церков немає і не може бути внаслідок самого характеру будівельного матеріалу ... Це все більше і більше зникаючий останнім часом тип церков, розсіяний по всій Південній Росії; він – стійкий у своїх формах, повністю закінчений і не буде помилкою сказати, що він існував і раніше XVII та XVIII ст.» [22]. Юхим Сіцинський погоджувався з думкою В. Карповича – «там, де закінчується глибоко-мелодійна малоросійська пісня, там, де зародилися народні легенди про героїв, імена яких нам так само відомі та близькі, як імена героїв російських билин, – у глухому селі, в зеленому хуторі треба шукати пам'яток самобутнього, позбавленого зовнішніх впливів народного мистецтва». Дослідник зазначав, що багато дерев'яних церков ще підтримуються духовенством через відсутність нових церков, а багато стоять вже поруч із новими храмами нової, відмінної від старої, архітектури й чекають свого скорого знищення [23]. Автор подав опис української дерев'яної церковної архітектури [24].

Юхим Йосипович одночасно не погоджувався з думкою В. Карповича, що «повного розквіту малоросійська архітектура досягає в трьохкупольних церквах, після чого кількість куполів збільшується і церкви починають втрачати

загальнослов'янський тип: тому подальший розвиток слід швидше вважати занепадом, ніж розвитком малоросійського церковного зодчества». Як приклад дослідник наводив дев'ятикупольні храми, які вважав цільним, повністю завершеним зразком українського архітектурного стилю [25].

Юхим Сіцінський також не погоджувався із твердженням професора Казанського університету В. Норбекова, який твердив, що на українську архітектуру мали вплив пам'ятки північноросійського зодчества. Пам'яткоохоронець справедливо зауважив: «Порівнюючи північні церковні споруди з південними церквами, не можливо не бачити суттєвої різниці самих стилів ... Малоросійські храми – це суворе, замкнуте в собі ціле; принцип малоросійського зодчества полягає в тому, що окремі будівельні частини суворо підпорядковані загальному. Навпаки, північна дерев'яна архітектура зі своїми ганками, рундуками та ін., прагне більше до живописної декоративності, ніж до органічної єдності, тут кожна частина отримує самостійне значення, має індивідуальний характер ... Малоросійська архітектура менше живописна, ніж північна, має бути поставлена вище неї в ідейному плані. Стремління вгору, відчуття сильного бажання неба стали основною керівною думкою південноросійського будівельного мистецтва. Дивлячись на малоросійські храми, здається, що зодчі в своєму прагненні піднятися вище землі, в своєму прагненні до неба йшли лише до однієї мети – підняти все вище і вище в повітряний простір башти своїх церков. Їх купола нагадували молячимся, в якій частині храму вони б не знаходилися, про небо, до якого повинні прагнути людські думки, плоскі ж стелі північних церков подавляють ці пориви, повертаючи думки і почуття людей у буденне коло життя» [26]. Резюмуючи свої думки, Юхим Йосипович зазначив, що «своєрідність форми південноросійської архітектури вказує прямо, що південноросійські храми вирости з тими тополями і липами, що їх оточують» [27].

Юхим Сіцінський висловив жаль, що такі церкви все більше зникають. Будувалися вони до початку XIX ст., а пізніше на Поділлі почали будувати храми за російським зразком, які являли собою шаблонні будівлі та відзначалися відсутністю смаку, були розраховані на дешевизну й економність будівельного матеріалу. Не останню роль у процесі руйнації пам'яток відіграло духовенство, що допускало побудову таких нових церков або перебудову старих храмів. Далі автор указує на стару та нову церкви в м. Яришеві, малюнки яких помістив у праці: «Досить поглянути на цей знімок щоб мати уявлення, на яких художніх витворах виховується тепер народ ... Кращі пам'ятки старовини на Русі руйнуються і на їх місці, як гриби, ростуть різного роду поганки, які зводяться під керівництвом і наглядом святих отців». Як приклад невмілої реставрації старовинних будівель згадувалася церква-фортеця в с. Сутківці. Ще у

80-х роках XIX ст. Юзеф Ролле писав: «треба поспішати відвідати Сутковецьку церкву й оглянути її, поки теперішні архітектори не одягнули її в нове вбрання, тим більше, що вони відомі своїм упередженням до старовини» [28].

Юхимом Йосиповичем були розроблені рекомендації щодо збереження старовинної церковної архітектури: «1) при ремонтах старих церков південноросійського стилю треба зберігати їх своєрідний вигляд і не змінювати їх шаблонному зразку, запозиченому від сусідньої переробленої церкви чи різних потертих архітекторських альбомів, – не можна одягати шанованого старця в непідходящий новомодний одяг. Загалом, варто, на скільки можливо, зберігати старі типові церкви, хоча це не завжди можливо, так як дерев'яний матеріал не може бути вічним, а підставляти нові бруси і стовпи буває іноді неможливим і безрезультатним; 2) бажано б будувати в нас, у Південній Росії, церкви по старовинному південноросійському типу, який являється повністю усталеним і який можна вважати народним» [29].

Підсумовуючи свою працю, Ю.Й. Сіцінський висловив думку: «Ми ніде не зустрінемо на Поділлі, щоб нова церква була побудована за старим зразком. Старий зразок зневажають, як уніатський, мужицький, непристойний. Словом, у цьому випадку засвоєне таке розуміння про церковний південноросійський стиль, яке застосовується деколи до української мови: як-то мова непристойна, мужицька, якась тарабарщина» [30].

Значний обсяг інформації про сакральну архітектуру Юхим Йосипович умістив у книзі «Каменец-Подольський: историческое описание». Тут подано матеріал про православні церкви (Покровська замкова, П'ятиницька, Архистратига Михаїла, Успенська, Вознесенська, Миколаївська, Христо-Рождественська, Олександро-Невська, Спасо-Преображенська, Онуфрійська, Іоанно-Предтеченська, Петропавлівська, Георгіївська, Покровська, Хрестово-Воздвиженська, Всесвятська, Архіерейський дім, Троїцький монастир, Казанський собор) [31], римо-католицькі храми (Домініканський, Францисканський, Кармелітський, Єзуїтський, Тринітарський, св. Катерини, св. Станіслава, Архистратига Михаїла, Кафедральний, візиток костели) [32] та вірменські святині (Миколаївська, Благовіщенська, Успенська, Георгіївська, св. Стефана, св. Хреста церкви) [33]. У цій книзі Ю.Й. Сіцінський популяризував архітектурні пам'ятки, привертая увагу до їх стану, зафіксував інформацію про існуючі та зниклі храми, а також збитки, яких зазнали пам'ятки церковного зодчества. Ця та інші праці стали основою для написання в більш пізній період розвідки «Муровані церкви на Поділлі» [34].

У 1905 р. Юхиму Йосиповичу доручили описати, обстежити й обміряти церкви та монастирі Поділля. Протягом 15 днів (з 24 травня до 10 червня) він

дослідив 52 церкви. Вчений проводив їх ревізію, описував стан і рідкісні речі, які в них зберігалися. Інколи в польових щоденниках він замальовував рідкісні ікони та розписи [35].

У галузі охорони пам'яток Юхим Сіцінський активно співпрацював з Київським товариством охорони пам'яток старовини та мистецтва, членом якого перебував. Так, голова Товариства О.І. Мердер із питань охорони старовинних церковних будівель рекомендував «звернутися в Подільську губернію, де за чутками існує певний порядок (напр., протоієрей Сіцінський у Подільській губ.) і де слідкують за ремонтом церковних будівель» [36]. Товариство ухвалило звернутися до Юхима Йосиповича з проханням роз'яснити порядок ремонту та розбору старих церков на території Поділля [37]. Юхим Сіцінський у своїй відповіді зазначив, що роботи дозволяються рішенням консисторії за підписом єпископа. При цьому консисторія питала думки Подільського церковного історико-археологічного товариства. Водночас дослідник із сумом зазначав, «але це не завжди забезпечує збереження старожитностей» [38]. При дозволі на ремонт вказувалося, що можна робити, а чого не можна, але місцеве духовенство не завжди дотримувалося цих принципів, що призводило до непоправної шкоди. Як приклад він наводив Сутковецьку церкву-фортецю та дерев'яний храм у с. Чемериси Волоські Могилівського повіту. Тому Подільське церковне історико-археологічне товариство просило консисторію повідомляти про кожен розбір церков і запитувати їх думку. Спочатку проводили огляд, фотофіксацію, а далі вже надавали висновок про можливість розбору [39].

Зверталося до Юхима Йосиповича Товариство з проханням в'яяснити ситуацію щодо закладки фундаменту нової церкви впритул до старого храму XVIII ст. у с. Василівка Брацлавського повіту [40].

Ю.Й. Сіцінський також зібрав велику кількість фотознімків старих церков. Київське товариство охорони пам'яток так відгукнулося про це: «Протоієрей Сіцінський у Кам'янці-Подільському працював незалежно від Московського археологічного товариства і від Київського товариства Нестора-літописця. У нього вийшла величезна і багата колекція знімків подільських церков». Цією колекцією в своїх дослідженнях користувався Г.Г. Павлуцький [41].

Активно займався пам'яткоохоронною діяльністю Юхим Сіцінський і в період Української революції. Так, у період Гетьманату пам'яткоохоронець був одним із ініціаторів звернення товариства «Просвіта» до Головного управління мистецтв і національної культури Української Держави стосовно охорони Кам'янець-Подільської фортеці. У листі зазначалося: «Рада товариства «Просвіта» звертається до Міністерства мистецтв з гарячим проханням аби держава Українська звернула увагу на се діло і найперше не дозволила аби в

замку знов була зроблена в'язниця чи щось подібне. Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю, нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький став музеєм ... Обов'язок наш – національний обов'язок – зберегти замок від дальшої руйни. Якщо не буде змоги зараз же зробити музей, то нехай там будуть архіви, але тільки не в'язниця» [42]. У відповіді зазначалося, що Відділ охорони пам'яток старовини просить «Просвіту» слідкувати за тим, чи не будуть проводитися роботи з пристосування фортеці під в'язницю або щось подібне і негайно повідомляти про це Відділ [43].

У 1920 р. Юхим Йосипович на сторінках газети «Наш шлях» опублікував статтю «Губерніальний будинок». У ній він із сумом згадував про пожежу в палаці губернатора 29 січня 1920 р. Дослідник зазначав: «Коли в 1842 р. в Кам'янці був цар Микола I, то дав наказ нічого не рухати з фортифікацій міста і берегти замок, але той наказ забули і нищили пам'ятки старовини немилосердно. І так робилося до останніх часів» [44].

Активно Юхим Йосипович займався охороною пам'яток археології.

Вперше інформацію про зацікавлення Ю.Й. Сіцінського археологією ми зустрічаємо 1889 року, відразу після його переїзду до Кам'янця-Подільського, коли він разом із Миколою Івановичем Яворським відвідав печери в Бакоті, які були розкопані місцевими селянами під керівництвом священника Єлисея Праницького. Було зібрано багатий речовий інвентар і перевезено до Кам'янця-Подільського [45].

Враховуючи, що під час розкопок селянами виявлено залишки Бакотського скельного монастиря, а також те, що розкопки були аматорськими, бакотський поміщик К.І. Шиманський у 1889 р. звернувся з листом до Імператорської Археологічної комісії з проханням провести наукові дослідження на місці монастиря. За розпорядженням Комісії розкопки були зупинені до відрядження фахівця [46].

У липні 1891 р. на розкопки прибув Володимир Боніфатійович Антонович. Дослідження тривали лише тиждень. Активну участь у них узяв Юхим Сіцінський, для якого В.Б. Антонович став вчителем у галузі археології. Оглянувши місце розкопок, учені дійшли висновку, що південно-західний край скельного монастиря був значною мірою пошкоджений дією природних факторів, частина скель, у яких розміщувалися келії, відколосалася і впала вниз [47].

На майданчику 29×8–9 м, що знаходився на висоті 70 м від підніжжя гори, було досліджено 3 печери-коридори, дві з яких були відкриті селянами ще в 1889 р. [48].

У стінах коридорів були знайдені вибиті довгасті ніші довжиною на зріст людини (1,6–1,9 м), у скельній підлозі – гробниці у вигляді довгастих загли-

блень. У похованнях не було знайдено речового інвентарю, крім двох мідних кілець і шматків шкіри, кістки лежали в хаотичному порядку, до того ж ніде не було знайдено повного скелету, часто були відсутні черепи. Це дало змогу висловити думку про пограбування поховань. Згодом у підлозі було виявлено 17 ніш і 19 гробниць [49].

Перед печерами-коридорами був очищений майданчик завдовжки 12,8 м. Між першою і другою печерами-коридорами було виявлено склепіння. Вчені встановили, що тут знаходилася кімната, від якої залишилося лише дві стіни та частина склепіння, решта об'єму обвалилася. Кімната мала виходи на майданчик та до другої печери. Перед нею знаходився камінь у вигляді стола, а далі рештки кам'яних стовпів, які підтримували склепіння. В.Б. Антонович і Ю.Й. Сіцінський дійшли висновку, що тут розташовувалася печерна церква [50].

Перед входом до другої печери вдалося виявити фрагменти фрескового розпису: зображення святого з молодим обличчям, зображення чоловічого та жіночого облич, горельєфне зображення Богоматері, зображення частини жіночої фігури, шматок стіни з вертикальним написом «ВАСИ [ЛІЙ]» [51]. Ще в 1919 р. Осип Назарук, відвідавши Бакоту, бачив вирізане на стіні зображення Богоматері XII ст. [52].

У 1891 р. розкопки не були завершені. Володимир Антонович запланував їх продовження на наступний рік. Розкопки були здійснені 7–25 серпня 1892 р., в яких знову активну участь узяв Юхим Сіцінський.

Щоденно працювало 30–40 бакотських селян, переважно очищали від сміття майданчики, відкриті протягом 1889 та 1891 р. Сміття було очищено на глибину 5,3 м, площею 467 м². Під час розкопок було знайдено багатий речовий інвентар [53].

Інформацію про розкопки Ю.Й. Сіцінський висвітлював у своїх доповідях на засіданнях Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. 16 серпня 1891 р. він зробив доповідь «О раскопках профессора В.Б. Антоновича Бакотского монастыряща» [54].

Саме дослідження Бакотського скельного монастиря стали першою серйозною археологічною школою в житті Юхима Йосиповича Сіцінського. З цього часу і до кінця життя він завжди цікавився археологією.

У 1897 р. Київське відділення Комітету з влаштування XI Археологічного з'їзду (1899 р.) звернулося до Подільського єпархіального історико-статистичного комітету з проханням сприяти проведенню з'їзду й обрати своїх делегатів. Єпархіальний історико-статистичний комітет призначив своїми делегатами М.І. Яворського та Ю.Й. Сіцінського. В 1899 р. з Давньосховища до Києва були вислані старожитності для виставки, яка проходила під час

з'їзду. Імператорське Археологічне товариство рішенням № 196 від 20 серпня 1899 р. висловило Комітету подяку за надіслання експонатів для виставки. З двох делегатів на з'їзд прибув лише Юхим Сіцінський, якому в 1898 р. було доручено здійснити розвідки на Поділлі, результатом чого стало складання «Археологічної карти Подільської губернії». На з'їзді Юхим Йосипович виголосив доповіді «Древнейшие православные церкви Подолии» та «Несколько объяснений по поводу археологической карты Подольской губернии» [55].

За активну допомогу в організації та участь в XI Археологічному з'їзді, добросовісне обстеження пам'яток старовини Поділля Імператорське Археологічне товариство висловило подяку Ю.Й. Сіцінському й обрало його в 1902 р. своїм членом-кореспондентом [56].

Юхим Йосипович також був обраний делегатом XII Археологічного з'їзду в Харкові 1902 року, XIII з'їзду в Катеринославі 1905 року та XIV з'їзду в Чернігові 1908 року [57].

Ю.Й. Сіцінський надавав також консультації в галузі археології Київському товариству охорони пам'яток старовини та мистецтва. Так, під час земляних робіт у с. Кринички Кам'янецького повіту було знайдено залишки споруд. 28 грудня 1910 р. Товариство звернулося до Юхима Йосиповича з проханням: «Милостивий отче протоіерей. Загальні збори членів Товариства охорони пам'яток мистецтва на своєму засіданні 9 листопада ц.р. постановили звернутися до Вас з проханням в'яснити на місці питання про існування якоїсь давньої споруди в с. Кринички Кам'янецького п. Подільської губернії» [58].

Ймовірно, що Товариство зверталося до Ю.Й. Сіцінського й з приводу знайдення скарбу в с. Кудинка Летичівського повіту [59], гармати в с. Брага Кам'янецького повіту [60], поховання з інвентарем у с. Тирнівка Гайсинського повіту [61].

19 лютого 1919 р. наказом Міністерства народної освіти УНР Юхима Йосиповича було призначено приват-доцентом кафедри церковної археології Кам'янець-Подільського державного українського університету [62].

Займався Ю.Й. Сіцінський вивченням і охороною некрополів. Так, в описі Сутковецької церкви-фортеці подає інформацію, що біля неї був похований Матвій Ярмолинецький, на могилі якого вказано «Ц.Н.В.», що відповідало 6952 р. від створення світу або 1444 р. [63]. Безумовно, що саме Юхим Йосипович був ініціатором побудови каплички біля Свято-Михайлівської церкви в м. Ярмолинці та перенесення туди надгробних плит XVI ст. з поховань представників роду Ярмолинецьких, знайдених поміщиком с. Сказинець В.М. Маяковським (котрий був нащадком Ярмолинецьких). Юхим Сіцінський виїжджав на місце для огляду надгробних плит і сфотографував їх [64].

Значну кількість надгробних пам'ятників та епітафій зафіксував Юхим Йосипович під час дослідження Іоанно-Предтеченської церкви в Кам'янці-Подільському. Йому вдалося виявити поховання королівського писаря Миколая Грабовецького (†1609), Іоанна Стрія (†1612), Іоанна Кантакузена (†1761), Михайла та Йоахима Опученків (†1765 та †1794), єпископа Іоаннікія (†1819). Завдяки старанням дослідника до нас дійшли епітафії з надгробних плит, адже сама церква не збереглася до нашого часу [65].

Можемо припустити, що Юхим Йосипович брав участь у зборі матеріалів з Поділля для видання «Російського провінційного некрополя», підготовкою якого керував Великий князь Микола Михайлович у Санкт-Петербурзі.

Юхим Йосипович сприяв розвитку бібліотек, які стали закладами охорони пам'яток друку та письма. Саме з ініціативи пам'яткоохоронця було відкрито Єпархіальну бібліотеку. В доповідній записці на ім'я єпископа Дмитрія він зазначив, що такі бібліотеки вже функціонують майже в усіх губернських центрах, у Кам'янці-Подільському ж на той час не було навіть окружної бібліотеки; міська публічна бібліотека, концентруючи здебільшого художню літературу, не має змоги допомогти священикам книгою для богослужінь, підготовки морально-етичних проповідей, бесід. На прикладі єпархіальних бібліотек Володимира-на-Клязмі та Саратова розкрив технологію підготовки, відкриття й функціонування таких бібліотек. Цю ініціативу підтримав єпископ, а згодом і загальноєпархіальний з'їзд [66].

Важливу функцію у справі охорони пам'яток друку та письма виконала «Опись старопечатных книг» Ю.Й. Сіцинського, вміщена в X випуску «Трудов Подольского церковного историко-археологического общества». Автор у такий спосіб облікував 194 позиції творів, що знаходилися в бібліотеці Давньосховища, дав їх опис. Найстаршою книгою було грецьке Євангеліє, видрукуване у Венеції в 1560 р., найновішою – Богогласник 1825 р. Серед книг були: «Євангеліє», «Тріод», «Лексикон», «Апостол», «Міней», «Требник», «Скрижаль», «Ключ розуміння», «Синопис», «Новий Завіт», «Апологійон», «Октоїх» й інші [67].

Велику увагу Юхим Йосипович приділяв музейній справі. Він був серед тих, хто підтримав ініціативу М.І. Яворського про заснування при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті Давньосховища. Ю.Й. Сіцинський увійшов до складу комісії з організації цього музею. Після трьохмісячної підготовчої роботи Давньосховище було відкрито [68].

З приводу заснування Музею-Давньосховища Юхим Сіцинський писав: «Але якщо де, то на Поділлі відчувається нагальна потреба в розробці місцевої історії через видання архівних матеріалів та опис археологічних пам'яток. У цьому відношенні Поділля відстало від інших провінцій Росії ... Необхідна

чорна робота в запилених архівах над зітлівшим папером, необхідно пробратися на горища монастирів та церков, щоб там під пилом і пліснявою знайти сліди минулого життя, описати забуті речі і споруди і таким чином відтворити минуле життя наших предків» [69].

Юхима Сіцінського було призначено секретарем утвореного музею, а в 1892 р. – завідуючим музею. Саме з ім'ям Юхима Йосиповича пов'язаний розквіт музейної справи в Кам'янці-Подільському. Завдяки його величезній енергії, науковому підходу до справи охорони пам'яток до Давньосховища надходили не лише церковні старожитності, але й археологічні знахідки, етнографічний матеріал, експонати, які розповідали про духовність народу, історію краю. Це перетворило музей у справжній культурно-освітній центр, з яким співпрацювали люди, не байдужі до охорони пам'яток старовини: художники, фотографи, письменники. Серед них відзначилися невтомний збирач експонатів для Давньосховища Леон Раковський, краєзнавець-антиквар Михайло Грейм, художник Дмитро Жудін та інші [70].

Василь Біднов у 1904 р., створюючи в Полтаві музей-сховище церковної старовини, для укладення його статуту просив допомоги в М. Петрова, але той порадив звернутися до Ю.Й. Сіцінського, який невдовзі вислав статут та літературу. Дякуючи за співпрацю, Полтавський церковно-археологічний комітет надіслав свої краєзнавчі видання та перший том «Праць».

Юхим Йосипович з метою розширення дослідження історії подільського краю, збирання, вивчення та систематизації етнографічних матеріалів про Великдень, про писанки та вишиванки, розробив програму їх збирання (1906), завдяки чому були зібрані великі етнографічні матеріали для музею [71].

У 1910 р. Кам'янець-Подільський губернатор О.О. Ейлер надіслав Юхиму Сіцінському лист із вимогою звільнити приміщення Домініканського кляштору, в яких розташовувався музей. Завідуючий почав шукати нове приміщення для музейної установи. У листі до М. Петрова від 18.11.1910 р. пам'яткоохоронець писав: «нам сказано забиратися з музеєм і термін для цього назначили – серпень наступного 1911 року. Хочеш-нехочеш, а необхідно будувати для музею хоча б що-небудь. А підтримки ні з боку духовної, ні з боку офіційної влади немає». Синод і Московське археологічне товариство заступилося за нього перед владою, але члени Товариства вирішили збудувати нове приміщення [72].

Поточний облік, реєстрація, опис експонатів закінчився публікацією «Опису предметів старовини», що стало важливим для охорони цих пам'яток. В одинадцятому випуску «Трудов Подольского церковного историко-археологического общества» була надрукована ця праця. У ній Юхим Йосипович описав 114 первісних старожитностей [73], 266 «доісторичних та історичних пред-

метів» [74], 140 ікон, плащаниць, хоругв, різних зображень і статуй [75], 138 хрестів та медальйонів, 687 антими́нсів [76], 41 одиницю церковного начиння [77], 110 предметів посуду й «інших приналежностей богослужіння» [78], 7 пам'ятників церковної архітектури [79], 666 портретів, картин та інших зображень [80], 39 грамот [81], 121 рукопис [82], 798 книг-стародруків [83], 14 старовинних карт, планів та атласів [84], 2968 монет, асигнацій і грошових знаків [85], 71 медаль, жетон, орден [86] та 1304 предмети етнографічного відділу [87]. Всього 7684 предмети, що знаходилися в музеї.

Юхим Йосипович продовжував активну музейну роботу і в період Української революції. Завдяки його старанням 21 січня 1919 р. Рада міністрів УНР призначила Подільському церковному історико-археологічному товариству щорічну допомогу в розмірі 5 тас. крб. У пояснювальній записці Іван Іванович Огієнко зазначав «Товариство у значній мірі поширило рамки діяльності того Комітету (Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. – *авт.*), упорядкувало чудовий музей церковної старовини нашого Поділля, улаштувало при ньому бібліотеку зі значною кількістю надзвичайно рідкісних книжок і зібрало багато матеріалів для висвітлення церковно-релігійного життя та загально-громадського життя Поділля і його давно минулого» [88].

Однак усі заходи Юхима Йосиповича не гарантували нормального функціонування музею в буремний період революції, коли в Кам'янці-Подільському перебувала значна кількість військових. Зберігся лист Юхима Сіцінського, який характеризує складне становище музею. З огляду на важливість цього документу наведемо його повністю.

До Головного управління мистецтв та національної культури при Міністерстві народної освіти і мистецтв.

Часто буває, що військові частини займають або намагаються займати помешкання в будинку археологічного музею (на Губернаторській площі). Назад тому кілька днів 4 козаки по розпорядженню старшини були поміщені в бібліотечній кімнаті і прийшлося завідуючому музеєм кілька разів ходити в міську комендатуру й прохати, щоб звільнили помешкання від військового постю. Вчора й сьогодні знову якась частина галицького війська намагається зайняти помешкання музею. І таке проводиться часто і не можливо бути запевненому, що музей не буде зайнято, реквізований. Ласкаво прошу звернути увагу на так непевне становище музею й зробити заходи, щоби був виданий закон або приказ, що музеї взагалі не підлягають ніякій реквізиції. А коли буде даний такий закон, ласкаво прошу написати пану начальнику залоги й просити його, щоби музей не був реквізований. Про це й пишу пану начальнику залоги й хочу, щоби Головне управління мистецтв та національної культури підтримало моє прохання перед паном начальником залоги.

Завідуючий музеєм протоієрей Є. Сіцінський [89].

З метою вивчення історії українського мистецтва при Кам'янець-Подільському державному українському університеті був створений навчальний кабінет мистецтв, який фактично перетворився на музей. 26 грудня 1919 р. І.І. Огієнко доручив знавцю музейної справи Юхиму Сіцінському систематизувати нумізматичну колекцію. Згодом він став завідувати кабінетом мистецтвознавства, в якому на кінець 1920 р. налічувалося 3274 експонати [90].

Займався Юхим Йосипович і збереженням архівної спадщини. Так, пам'яткоохоронцем зроблено опис архіву Подільського церковного історико-археологічного товариства. На початку ХХ ст. там знаходилося 269 документів ХVIII – початку ХХ ст. [91]. Юхимом Сіцінським було оформлено 98 карток із палеографічним розбором документів ХV–ХІХ ст. за списком І.М. Каманіна, які знаходилися переважно в Давньоосховищі [92].

Навесні 1919 р. за ініціативи ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка та пам'яткоохоронця Пилипа Клименка було створено Архівну комісію, яка мала фахово упорядкувати архіви університету, м. Кам'янець-Подільського та Поділля, започаткувавши збереження архівних фондів і колекцій, які залишилися без власників. До складу цієї комісії увійшов Юхим Сіцінський.

4 серпня 1919 р. Юхим Сіцінський на засіданні Комісії зробив доповідь про архівну справу в Росії, а Л.Б. Б'ялковський – у Західній Європі. На основі заслуханого Комісія виробила звернення до товариша міністра народної освіти Н.Я. Григорієва та проект закону «Про державну охорону пам'яток старовини і мистецтва», яким передбачалося заснування губернських архівних комісій, вилучення з крамниць міста поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання, підготовки архіваріусів шляхом створення вищої археографічної школи на зразок французької «Ecole des chartes» [93].

22 серпня 1919 р. на сторінках газети «Україна» з'явився лист групи пам'яткоохоронців, серед яких був і Юхим Йосипович. Звернення спрямовувалося до Голови Ради народних міністрів, Трудового конгресу, Міністерства народної освіти. У ньому наголошувалося на необхідності виробити мережу державних архівів і через них з допомогою місцевих органів влади організувати охорону пам'яток. Особливо наголошувалося на необхідності терміново вжити заходів щодо охорони архівів усіх віросповідань, в яких зберігалися найбільш цінні документи. Керівництво цією роботою пропонувалося передати Головному управлінню мистецтв та національної культури, яке б серед перших заходів мало організувати фахові експедиції, що зібрані б розграбовані в ході селянських виступів і військових дій пам'ятки з палаців та церков [94].

30 серпня 1919 р. наказом Міністерства народної освіти № 9 було створено Архівну комісію в складі Головного управління мистецтв та національної культури.

Для вироблення інструкції по охороні архівів, музеїв і великих збірок старовинних речей, наказую утворити Архівну комісію при Міністерстві народної освіти з оплатою згідно коштів державним асигнуванням під головуванням професора Клименка в складі слідуючих осіб: професор д-р Йосип Пеленський, прив. доцент прот. Євфим Сіцинський, прив. доцент Леон Бялковський, юрисконсул Міністерства народної освіти М. Альтер, представник Губерніальної народної управи, представник міської управи, представник міністерства юстиції, внутрішніх справ, земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового міністерства, проф. Боберського, д-ра Кревецького, Мих.Гаврилка, д-ра Осипа Назарука [95].

Представники цієї Комісії увійшли до складу Комісії з утворення статуту Національного архіву в Києві [96].

Пам'яткоохоронну діяльність продовжувало Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке виявляючи й упорядковуючи різні залишені архівні матеріали, звернуло увагу на необхідність «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючи в найбільш загрозовому стані, перевезти до архіву Губернського правління, а військові – до Кам'янецької фортеці». Завдяки зусиллям Юхима Сіцинського було збережено десятки тисяч цінних документів [97].

Таким чином, Юхим Йосипович Сіцинський став флагоманом пам'яткоохоронного руху на Поділлі. Його праця в цій царині була різновекторною й усеохоплюючою: він охороняв пам'ятки архітектури, археології, некрополі, займався бібліотечною, музейною і архівною справою. Саме завдяки Юхиму Йосиповичу проходив процес інституціоналізації пам'яткоохоронного руху на Поділлі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Його по праву можна назвати батьком подільського пам'яткознавства.

Джерела та література

1. *Трембіцький А.А.* До питання взаємовідносин знаних українських археологів С.С. Гамченка та Є.Й. Сіцинського / Андрій Трембіцький // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори – 2006, 2011. – С. 148–155; *Трембіцький А.М.* Є.Й. Сіцинський – організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень / А.М. Трембіцький // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – Т. 1. – С. 76–102; *Він же.* Є.Й. Сіцинський як дослідник подільської церкви / А.М.Трембіцький // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2006. – Т. 6. – С. 179–190; *Він же.* З історії співпраці знаних українських археологів Сергія Гамченка та Євфимія Сіцинського / А.М. Трембіцький // Матеріали ХІІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 681-692; *Він же.* М.Я. Орловський і Є.Й. Сіцинський – дослідники історії сіл, міст і містечок України / А.М. Трембіцький // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2004. – С. 398–406.

2. *Завальнюк О.М.* Професорсько-викладацька корпорація і фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.) / О.М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2007. – Т. 10. – С. 289–299; *Він же.* Ю.Й. Сіцинський і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918–1921 рр.) / О.М. Завальнюк // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Доля, 1994. – С. 62–64; *Він же.* Ю.Й. Сіцинський у 1917–1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітний і науковий аспекти / О.М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцинського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-красн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцинського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І Огієнка, 2010. – С.23–29.
3. *Телячий Ю.В.* Ю. Й. Сіцинський і кабінет мистецтва Кам'янець-Подільського державного українського університету / Ю.В. Телячий // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність: зб. наук. праць за підсумками III міжн. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність». – Кам'янець-Подільський: Зволейко Д. Г., 2010. – С. 113–115.
4. *Приходы и церкви Подольской епархии / под. ред. священника Евфимия Сецинского.* – Біла Церква: Вид-во О. Пшонківського, 2008. – XII + 996 с.
5. *Сецинский Е.И.* Изчезающий тип деревянных церквей / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. – Вып. X. – С. 393.
6. Там само. – С. 393–394.
7. Там само. – С. 394.
8. Там само. – С. 396–397.
9. Там само. – С. 398–399.
10. Там само. – С. 400–402.
11. Там само. – С. 402–407.
12. Там само. – С. 407–408.
13. Там само. – С. 409–410.
14. Там само. – С. 411–412.
15. Там само. – С. 414–415.
16. Там само. – С. 416.
17. Библиографическая заметка // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1904. – 20 янв. (№5). – С. 85.
18. *Сецинский Е.И.* Южно-русское церковное зодчество / Е. Сецинский // Православная Подолия. – 1907. – 25 февр. (№7-8). – С.153.
19. Там само. – С. 155.
20. Там само. – С. 156–159.
21. Там само. – С. 159–160.
22. Там само. – С. 161.
23. Там само. – С. 162.
24. Там само. – С. 162–164.
25. Там само. – С. 154–165.
26. Там само. – С. 166–167.
27. Там само. – С. 168.
28. Там само. – С. 169–172.
29. Там само. – С. 174.
30. Там само.
31. *Сецинский Е.И.* Город Каменец-Подольский: историческое описание / Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – С. 126–158.
32. Там само. – С. 164–176.

33. Там само. – С. 178–183.
34. *Сіциньський Ю.Й.* Муровані церкви на Поділлі / Є. Сіциньський. – Л. ; Кам'янець-Подільський, 1925. – 31 с.
35. *Соловей В.П.* Ю. Й. Сіциньський – один з фундаторів музею в м. Кам'янець-Подільському / В.П. Соловей // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіциньського та Володимира Сіциньського: зб. матер. міжн. наук.-красн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіциньського та 115-річчю від дня народження В. Сіциньського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 67.
36. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 106 зв.
37. Там само, арк. 107.
38. Там само, спр. 66, арк. 21.
39. Там само, арк. 22.
40. Там само, спр. 105, арк. 33.
41. Там само, спр. 89, арк. 4 зв.
42. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2457, оп. 1, спр. 42, арк. 3–4.
43. Там само, арк. 10.
44. *Сіциньський Ю.Й.* Губерніяльний будинок. (Історична замітка) / Є.С. // Наш шлях. – 1920. – 7 лютого (№ 23). – С. 2.
45. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО), ф. Р-3333, оп. 1, спр. 34, арк. 3 зв.
46. *Винокур І.С.* Бакота. Столиця давнього Пониззя / І.С. Винокур, П.А. Горішній. – Кам'янець-Подільський: Центр поділезнавства, 1994. – С. 198.
47. Там само. – С. 199.
48. *Сіциньський Ю.Й.* Археологічна карта Подільської губернії / упоряд. О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: Опном, 2004. – С. 93; *Винокур І.С.* Вказана праця. – С. 199.
49. *Сециньский Е.И.* Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда / Е. Сециньский // ПЕВ. – 1891. – 16 ноября (№ 49). – С. 1220–1221; *Сіциньський Ю.Й.* Археологічна карта... – С. 93–94.
50. *Сециньский Е.И.* Раскопки древнего... – С. 1219; *Сіциньський Ю.Й.* Археологічна карта... – С. 94; *Сециньский Е.И.* Материалы до истории монастырей Подольской епархии / Е. Сециньский // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск: Тип. Под. губ. правл., 1890–1891. – Вып. V. – С. 221–222.
51. *Сециньский Е. И.* Раскопки древнего... – С. 1219–1220.
52. *Назарук О.* До Бакоти. Вразіння з подорожі до українських Помпелів / Осип Назарук. – Кам'янець-Подільський: Стрілець, 1919. – С. 14–15.
53. *Сециньский Е.И.* Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году / С. // ПЕВ. – 1892. – 26 сентября (№ 39). – С. 706–704; *Сіциньський Ю.Й.* Археологічна карта... – С. 95.
54. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища за 1891 год // ПЕВ. – 1892 – 12 марта (№ 12). – С. 261.
55. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковно-исторического Древнехранилища и Епархиальной библиотеки за 1897–1900 гг. // ПЕВ. – 1901. – 14 апреля (№ 15). – С. 5–6.
56. *Трембіцький А.М.* Ю.Й. Сіциньський – організатор... – С. 92.
57. Там само.
58. ЦДІАК України, ф. 725, оп. 1, спр. 105, арк. 10–12.
59. Там само, арк. 32.
60. Там само.
61. Там само, арк. 37–37 зв.
62. ЦДАВО України, ф. 2582, оп. 1, спр. 187, арк. 22.

63. Сецинский Е.И. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского уезда / Е. Сецинский // ПЕВ. –1889. – 14 января (№ 2). – С. 58.
64. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета за 1901 год // ПЕВ. – 1902. – 22 июня (№ 24–25). – С. 211–212.
65. Сецинский Е.И. Древнейшие православные церкви в Подолии. Каменецкая Св.-Иоанно-Предтеченская церковь (Старый собор) / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1890. – 8 сентября (№ 37). – С. 838–847; Сецинский Е.И. Город Каменец-Подольский... – С. 144–150.
66. Сецинский Е.И. Его Преосвященству Преосвященнейшему Димитрию, епископу Подольскому и Брацлавскому, священника Сецинского докладная записка / Евфимий Сецинский // ПЕВ. – 1891. – 27 декабря (№ 52). – С. 804–808.
67. Сецинский Е.И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 1. Описание старопечатных книг / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. С.П. Киржацкого, 1904. – Вып. X. – С. 1–105.
68. Волкова В.М. Роль историко-статистического комитета в формировании Кам'янець-Подільського Давньосховища / Валентина Волкова // 36. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори – 2006, 2010. – С. 20; Соловей В.П. Заснування історичного музею-заповідника / Валентина Соловей // 36. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 120-й річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: Медобори – 2006, 2010. – С. 14; Сецинский Е.И. По поводу учреждаемого в Каменце-Подольске епархиального церковного Древнехранилища / Е. Сецинский // ПЕВ. – 1890. – 21 января (№ 3). – С. 82.
69. Сецинский Е.И. По поводу учреждаемого... – С. 81.
70. Волкова В.М. Вказана праця. – С. 21–22.
71. Трембіцький А.М. Є.І. Січинський – організатор... – С. 80.
72. Там само. – С. 83.
73. Сецинский Е.И. Музей Подольского церковного историко-археологического общества. 2. Описание предметов старины / Е. Сецинский // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. – Каменец-Подольск: Тип. Под. Свято-Троїцького братства, 1909. – Вып. XI. – С. 5–8.
74. Там само. – С. 8–16.
75. Там само. – С. 28–36.
76. Там само. – С. 36–43.
77. Там само. – С. 43–45.
78. Там само. – С. 45–50.
79. Там само. – С. 50.
80. Там само. – С. 50–61.
81. Там само. – С. 62–64.
82. Там само. – С. 64–78.
83. Там само. – С. 79–88.
84. Там само. – С. 88–89.
85. Там само. – С. 89–101.
86. Там само. – С. 102–103.
87. Там само. – С. 104–105.
88. ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 1, спр. 89, арк. 3–3 зв.; ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 85–86.
89. Там само, ф. 3689, оп.1, спр.14, арк. 47–47 зв.
90. Трембіцький А.М. Є.І. Січинський – організатор... – С. 86; Завальнюк О.М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О.М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 408–409; Він же. Ю.І. Січинський і Кам'янець-Подільський... – С. 64.
91. ДАХО, ф. Р-3333, оп. 1, спр. 16, арк. 1–12.
92. Там само, спр. 17, арк. 1–33.

93. *Черняк В.В.* Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В.В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 629; *Трембіцький А.М. Є. Й.* Сіцінський – організатор... – С. 85.
94. *Нестуля О.О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. / О. Нестуля. – Полтава, 1993. – С. 72–73; *Він же.* Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. – К., 1995. – Ч. I: 1917– середина 20-х рр. – С. 57–59; *Черняк В.В.* Вказана праця. – С. 629.
95. ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр.6, арк. 27.
96. Там само, арк. 46а зв.
97. *Трембіцький А.М. Є.Й.* Сіцінський – організатор... – С. 86.

***Старенький И.А.* Памяткоохранительная деятельность Ефима Иосифовича Сицинского в конце XIX – начале XX в.**

В статье рассматривается памятникоохранительная деятельность Ефима Иосифовича Сицинского в конце XIX – начале XX в., возглавлявшего памятникоохранительное движение и памятникоохранительные организации на территории Подолья.

Ключевые слова: охрана памятников, Подолье, Е.И. Сецинский, Подольский епархиальный историко-статистический комитет, Древнехранилище, Украинская революция.

***Starenkiy I.O.* Monument protection activities of Yukhym Sitsinskiy in the late XIX – early XX century**

In this article monument protection activities of Yukhym Sitsinsky in the late 19 – early 20 century, who led monument protection movement and organization in Podillya.

Key words: protection of monuments, Podillya, Yu. Sitsinsky, Podilsky Diocesan Historical and Statistical Committee, Antiquarium, Ukrainian revolution.

Подано до друку: 17.11.2012 р.